

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ORXON ABİDƏLƏRİNİN DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI

İxtisas: 5710.01 – Türk dilləri

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

İddiaçı: **Aysel Vidadi qızı Əhmədova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

akademik
Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Sevinc Novruz qızı Əliyeva

filologiya elmləri doktoru
Ramiz Baxşəli oğlu Əskərov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nuridə Səməd qızı Novruzova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor

Sayalı Allahverdi qızı Sadıqova

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent

Zəmfira Musa qızı Əliyeva

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Orxon abidələri türk dillərinin ən qədim yazılı qaynaqlarındandır və onların tədqiqata cəlb olunması türk dillərinin tarixini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli olduğu kimi, müasir türk dillərinin də daha yaxşı öyrənilməsi üçün dəyərli material verir. Belə ki, abidələrin dil xüsusiyyətlərinin təhlili və onların müasir türk dilləri ilə müqayisəsi müasir dövrdə gedən dil proseslərinin daha yaxşı anlaşılmasına kömək edir.

Türk dillərində söz yaradıcılığının tədqiqi əvvəllər yalnız dillərin ümumi qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına həsr olunmuş əsərlərlə məhdudlaşdırsa, sonralar türk dillərinin hər birində və ümumiyyətlə türk dilləri ailəsində gedən söz yaradıcılığı proseslərinin tədqiqinə həsr olunmuş yazılar meydana çıxdı. Orxon abidələrində söz yaradıcılığının öyrənilməsi üçün də eyni fikri söyləmək olar.

Tədqiq olunan abidələrin lüğət tərkibi və qrammatikasına dair yazılmış kitablarda, əsasən, morfoloji və sintaktik yolla söz yaradıcılığına diqqət yetirilmiş, söz yaradıcılığında məna dəyişmələrinin və konversiyanın rolu nəzərdən qaçırılmışdır. Söz yaradıcılığının fonetik, leksik üsulları və konversiyanın qeyd olunduğu əsərlərdə isə bu üsullar daha çox diaxronik planda nəzərdən keçirilmiş, verilən nümunələr də qədim türk abidələrinin türk dillərinin sonrakı dövrləri ilə müqayisəsi nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir.

Orxon abidələrində söz yaradıcılığının ən geniş yayılmış morfoloji üsulu ilə yanaşı, leksik-semantik üsul və konversiyanın da söz yaradıcılığı üsulu kimi tədqiq olunması, sözdüzəldici şəkilçilərin sistem halında nəzərdən keçirilməsi və onların mənşəyinin müəyyənləşdirilməyə çalışılması mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdəndir. Bu məsələlər müasir türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi, bu dillərdəki sözlərin mənşəyi, yaranma yolları və buradakı söz yaradıcılığı proseslərinin öyrənilməsi üçün də əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın obyektı Orxon abidələrinin (Ongin abidəsi, Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidə, Bilgə kağan şərəfinə qoyulmuş abidə, Tonyukuk şərəfinə qoyulmuş abidə, Küli çor şərəfinə qoyulmuş abidə, İhe-Ashete abidələri, Hoytu-Təmir abidələrinin) dilidir. Dissertasiyanın tədqiqat predmeti Orxon abidələrində gedən söz yaradıcılığı prosesləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Orxon abidələri türklərin müstəqil dövlət quruluşuna malik olduğu və bunu öz yazılı abidələrində əks etdirdiyi dövrün məhsuludur. Göytürk dövlətinin görkəmli şəxsiyyətlərinə həsr olunmuş bu abidələrin dili rəsmi səciyyə daşımaqla, qəlibləşmiş ifadələrdən istifadə etməklə yanaşı, danışq dili xüsusiyyətlərini, xalq dilinin ifadə və frazeoloji birləşmələrini, obrazlı nitq elementlərini də özündə birləşdirmişdir. Onlar yeni yaranmaqda olan bir dilin ilk yazılı abidələri kimi yox, tam formalaşmış, cıllanlanmış bir dilin müəyyən dövrünə məxsus yazılı abidələr kimi meydana çıxmışdır. Dissertasiya işinin məqsədi bu abidələrin dilində baş vermiş söz yaradıcılığı proseslərini sistemli şəkildə öyrənmək, abidələrdəki söz yaradıcılığı məhsullarının hər birini ayrı-ayrılıqda təhlil etməklə söz yaradıcılığının ümumi cəhətlərini aşkara çıxarmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- Söz yaradıcılığı proseslərinin türkoloji dilçilikdə tədqiqi və təsnifini araşdırmaq;
- Orxon abidələrinin dilindəki söz yaradıcılığı üsullarına yanaşmanı müəyyənləşdirmək;
- Abidələrdə istifadə olunmuş söz yaradıcılığı üsullarını təsnif etmək və bu üsulların adlarını dəqiqləşdirmək;
- Orxon abidələri üçün səciyyəvi olan hər bir söz yaradıcılığı üsulunu ayrı-ayrılıqda tədqiqata cəlb etmək;
- Buradakı leksik-semantik omonimləri, konversiya olunmuş, düzəltmə və mürəkkəb sözlərin hər birini təhlil etmək, onların kökünü və hansı yolla meydana çıxdığını müəyyənləşdirmək;
- Həmin dövrdə qədim türk dilində işlənən sözlərin heç də hamısının Orxon abidələrində əks olunmadığını (abidələrin məzmun və həcm xüsusiyyətlərinin təsiri ilə) nəzərə almaqla, tərkibindəki

şəkilçi müəyyənləşdirilə bilən, ancaq kökü abidələrdə əks olunmayan sözlərin və onların kökünün türk dilləri tarixinin sonrakı dövrləri və müasir türk dilləri ilə müqayisə edilməsi, əldə olunan nəticələrin abidələrin öyrənilməsinə tətbiqi.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat həm sinxron, həm də diaxron istiqamətdə aparılmışdır. Burada müqayisəli-tarixi metoddan, təsviri və rekonstruktiv metodlardan istifadə olunmuşdur. Dissertasiyanın əsas mənbələri Orxon abidələrinin (Ongin, Kül tigin, Bilgə kağan, Tonyukuk, Küli çor, İhe-Ashete, Hoytu-Təmir abidələrinin) mətnləridir. Abidələrdəki söz yaradıcılığı proseslərini daha yaxşı təhlil edə bilmək üçün digər qədim türk yazılı abidələri ilə – Yenisey, qədim uyğur abidələri, “Divanü lüğət it-türk”, “Qutadğu bilig”, “Kitabi-Dədə Qorqud” müqayisələr aparılmış, yeri gəldikcə “Qədim türk lüğəti”nə, türk dillərinin etimoloji lüğətlərinə, müasir türk dillərinin ikidilli lüğətlərinə də müraciət olunmuşdur. Qədim və müasir türk dillərinin morfolojiya və leksikasına dair yazılmış əsərlər də dissertasiyadakı nəzəri məlumatların dərinləşdirilməsi üçün işlənmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Orxon abidələrində söz yaradıcılığının aşağıdakı üsulları vardır: leksik-semantik, morfoloji-sintaktik, morfoloji, sintaktik.

2. Bəzi tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunsa da, abidələrdə fonetik üsulun mövcudluğunu təsdiqləyəcək nümunələr yoxdur.

3. Orxon abidlərində söz yaradıcılığının leksik-semantik üsulu ilə, yəni məna dəyişmələri əsasında meydana çıxmış sözlər var ki, onlar leksik-semantik omonimlər adlandırıla bilər.

4. Abidələrdə morfoloji-sintaktik üsulla – daimi konversiyaanın müxtəlif növlərindən (isimləşmə, feilləşmə, zərfləşmə, köməkçi nitq hissələrinə keçid) istifadə olunmaqla yaranmış sözlər var.

5. Orxon abidələrinin dilində sintaktik üsul qeyri-məhsuldardır. Burada əsl mürəkkəb sözlərin sayı azdır. Bəzi müəlliflər tərəfindən mürəkkəb söz kimi göstərilən mürəkkəb adlar, qoşa sözlər, say birləşmələri və mürəkkəb feillər bir leksik vahid kimi tam formalaşmamışdır.

6. Abidələrin dilində söz yaradıcılığının ən məhsuldar üsulu morfoloji üsuldur. Burada ad və feil düzəldən külli miqdarda şəkilçi var, ancaq bunların az hissəsi məhsuldardır.

7. Elə şəkilçilər var ki, sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər arasında orta mövqe tutur, onların hər ikisinin xüsusiyyətlərini daşıyır.

8. Feildən feil düzəldən şəkilçilər hesab olunan növ şəkilçiləri Orxon abidələrinin dilində qrammatik şəkilçilərə daha yaxındır.

9. Abidələrdəki sözdüzəldici şəkilçilərin bir qisminin daha kiçik morfem elementlərinin birləşməsi nəticəsində formalaşdığını güman etmək olar.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Orxon abidələrindəki söz yaradıcılığı prosesləri digər qədim türk abidələrindən, o cümlədən eyni əlifba ilə yazılmış Yenisey abidələrindən ayrılıqda və sistemli olaraq tədqiqata cəlb olunmuşdur. Burada qədim türk dilinə (göytürklərə) məxsus Ongin, Kül tigin, Bilgə kağan, Tonyukuk, Küli çor, İhe-Ashete, Hoytu-Temir abidələrinin dilindəki morfoloji və sintaktik üsullarla yanaşı, tədqiqatlarda daha az diqqət yetirilən leksik-semantik və morfoloji-sintaktik üsullar da araşdırılmışdır. Burada hər bir söz yaradıcılığı üsulunun mexanizmi müəyyənləşdirilmiş, bu üsullar nəticəsində əmələ gəlmiş leksik vahidlər və onların əsasında duran sözlər təhlil olunmuş, abidələrdəki söz yaradıcılığı sisteminin ümumi xüsusiyyətləri aşkara çıxarılmağa çalışılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Türk dillərinin qədim dövrünə məxsus yazılı abidələrdən olan Orxon abidələrinin dilinin öyrənilməsi bu dövrə məxsus digər yazılı abidələrin də tədqiqı və türk dillərinin sonrakı dövrlərinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyət daşıyır. Abidələrdəki söz yaradıcılığı üsullarının öyrənilməsi onların dil xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətli olduğu kimi, türk dillərinin ümumi söz yaradıcılığı sistemi və müasir türk dillərinin lüğət tərkibinin inkişaf yollarını daha yaxşı anlamağa da kömək edir.

Orxon abidələrində söz yaradıcılığı prosesləri və onların məhsullarını daha dərinlən təhlil etmək türk dillərinin tarixi və

müasir leksikasını öyrənmək üçün material verir. Bunun vasitəsilə türk dillərində kök sözlər və onların törəmələri daha dəqiq aşkara çıxarıla bilər, müasir türk dillərində işlənən, ancaq mənası və mənşəyi naməlum olan sözlər aydınlaşar. Əldə olunan materiallar türk dillərinin tarixi leksikasının öyrənilməsində, etimoloji lüğətlərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Dissertasiyadan ali məktəblərdə türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixinin və qədim türk dilinin tədrisində, bu sahəyə dair tədqiqat əsərlərinin yazılmasında istifadə etmək olar.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas məzmunu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi məcmuələrdə nəşr olunmuş məqalələrdə, eləcə də beynəlxalq simpozium və konfranslardakı məruzələrdə öz əksini tapmışdır. Nəşr olunmuş 37 məqalə və tezis dissertasiyanın məzmununu əhatə edir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş 6 səhifə, I fəsil 39 səhifə, II fəsil 44 səhifə, III fəsil 52 səhifə, nəticə 3 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 23 səhifə, ixtisarlara 2 səhifədir. Dissertasiya işi ümumilikdə 169 səhifə, 265077 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektinə və predmetinə, işin məqsəd və vəzifələri, mənbələri, metod və üsulları müəyyənləşdirilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar öz əksini tapır, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, dissertasiyanın aprobasiyası, tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında barədə məlumat verilir.

I fəsil **“Orxon abidələrinin dilində söz yaradıcılığı üsulları”** adlanır və özündə 2 yarımfəslə ehtiva edir: “Orxon abidələrinin tədqiqi və təsnifi”, “Türk dilləri və Orxon abidələrindəki söz yaradıcılığı üsullarının təsnifi”.

Birinci yarımfəsildə dünya və Azərbaycan türkologiyasında Orxon abidələri ilə bağlı araşdırmalar və təsnifatlar nəzərdən keçirilmişdir. İlk növbədə Orxon abidələrinin nəşri, tərcüməsi və tekstoloji tədqiqi məsələlərinə diqqət yetirilmişdir. Abidələrin oxunması, nəşri və tərcüməsi XIX əsrin sonralarından başlanmışdır. Bu sahədə nəşr olunmuş ilk əsərlər kimi V.Tomsenin “Inscriptions de L’Orkhon déshiffrées”, V.V.Radlovun “Атлас древностей Монголии” kitablarını, P.M.Melioranskinin “Памятник в честь Кюль-Тегина” adlı dissertasiyasını qeyd etmək olar. Sonralar S.Y.Malovun “Памятники древнетюркской письменности”, M.Joldasbekov və K.Sartkojaulının “Атлас Орхонских памятников” adlı kitabları çap olunmuşdur.

Türkiyədə Orxon abidələri ilk dəfə N.Asım tərəfindən 1924-cü ildə nəşr olunmuşdur. H.N.Orkunun “Eski türk yazıtları”, M.Erginin “Orhun abideleri”, T.Tekinin “Orhon yazıtları”, M.Ölmezin “Orhon-Uygur Hanlığı dönmə Moğolistan’daki eski Türk yazıtları”, A.B.Ercilasunun “Türk Kağanlığı və Türk Bengü Taşları” adlı kitablarını qeyd etmək olar.

Ölkəmizdə Orxon abidələrinin nəşrinə həsr olunmuş əsərlərə aşağıdakılar aiddir: A.Məhərrəmov “Qədim türk runik yazılı abidələr”, Ə.Quliyev “Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı”, Ə.Rəcəbli və Y.Məmmədov “Orxon-Yenisey abidələri”, Ə.Rəcəbli “Qədim türk yazısı abidələri”.

Orxon abidələrinə qədim türk tarixinin öyrənilməsi üçün mənbə kimi də yanaşılmışdır: S.Q.Klyaştorı “Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии”. Orxon abidələrinə ədəbi nümunələr kimi yanaşan tədqiqatçılar da vardır: İ.V.Stebleva “Поэзия тюрков VI-VIII веков”, T.Nasıyev “Orxon-Yenisey kitabələri: janr xüsusiyyətləri”, T.Məlikli “Edebiyat anıtları olaraq eski türk yazıtları”, V.Osmanlı “Qədim türk ədəbiyyatı (VI-X əsrlər)”.

Abidələrin dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində xeyli işlər görülmüşdür: A. fon Qaben “Alttürkische grammatik”, M.Erdal “Old Turkic Word Formation”, “A grammar of Old Turkic”, T.Tekin “Orhon Türkçesi grameri”, C.Alyılmaz “Orhun yazıtlarının söz dizimi”, H.Ş.User “Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı yazıtları (Söz varlığı incelemesi)”, V.Q.Kondratyev “Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-XI вв”, A.N.Кононов “Грамматика языка тюркских рунических памятников”.

Azərbaycanda da qədim türk abidələrinin dil xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir: Ə.Şükürlü “Qədim türk yazılı abidələrinin dili”, Y.Məmmədov “Orxon-Yenisey abidələrində adlar”, Y.Əliyev “Orxon-Yenisey abidələri və orta əsrlər türk ədəbi dili – türki”, Ə.Rəcəbli “Qədim türk yazısı abidələrinin dili”, “Афинитные формы глагола в языке орхоно-енисейских памятников”, N.Xudiyev “Qədim türk yazılı abidələrinin dili”. Abidələrin leksikası və söz yaradıcılığı da öyrənilmişdir: Ə.Rəcəbli “Göytürk dilinin leksikası”, “Глаголообразование в языке Орхоно-Енисейских памятников”, A.Məmmədov “Tarixi yaddaş milli dil güzgüsündə: qədim türk abidələrinin leksikası və Azərbaycan dili”, Ə.Quliyev “Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi”, E.Şükürlü “Qədim türk yazılı abidələrinin dilində onomastik vahidlər”, S.Əliyeva “Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər”.

Qədim türk yazılı abidələrinin təsnifi və Orxon abidələrinə hansı abidələrin daxil edilməsi mübahisəlidir. A.N.Кононов Süci abidəsini də Orxon abidələrinə daxil etmişdir¹. H.N.Orkun Orxon abidələri adı altında Kül tigin və Bilgə kağan, M.Ergin və T.Tekin isə Kül tigin, Bilgə kağan və Tonyukuk abidələrini təqdim etmişlər. M.Ölmez buraya xüsusi olaraq Bilgə kağan, Kül tigin, ümumi olaraq Bilgə kağan, Kül tigin, Tonyukuk abidələrini daxil etmişdir².

¹ Кононов, А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.) / А.Н.Кононов. – Ленинград: Наука, – 1980. – с.14-19.

² Ölmez, M. Eski Türk yazıtlarındaki eşük, kedimlig ve teve üzerine // – Türk Dilleri Araştırmaları, – 2008. № 18, – s.333.

Ə.Rəcəbli Moyun çor, Üçüncü Orxon, Ulan-Bator, Çoyra, Terxin, Təs, Bögü xaqan və s. mətnləri də buraya aid etmişdir.

Dissertasiyada yalnız göytürklərə məxsus abidələr Orxon abidələrinə daxil edilmişdir: Ongin, Kül tigin, Bilgə kağan, Tonyukuk, Küli çor, İhe-Ashete, Hoytu-Təmir.

I fəslin ikinci yarım fəslə ümumiyyətlə türk dillərində, eləcə də Orxon abidələrindəki söz yaradıcılığı üsullarının təsnifi və müəyyənləşdirilməsi məsələlərinə həsr olunmuşdur.

Müasir türk dillərinə dair yazılmış əsərlərdə söz yaradıcılığı üsulları müxtəlif cür təsnif olunmuşdur: a) Q.Sadvakasov: morfoloji, sintaktik və leksik-semantik üsullar³; b) Ş.H.Akalın: şəkilçi əlavə etmə, mürəkkəb söz yaratma, qarışdırma, qısaltma, vurğulama, başqa dillərdən söz alma, konversiya və s.⁴ c) Z.K.İşkilidina: leksik, leksik-semantik, fonoloji, morfoloji, abreviasiya, leksik-qrammatik (morfoloji-sintaktik), leksik-sintaktik⁵ üsullar.

Orxon-Yenisey abidələrindəki söz yaradıcılığı üsulları belə təsnif olunmuşdur: a) Ə.Rəcəbli: leksik, morfoloji, sintaktik, fonetik⁶; b) A.Məmmədov: leksik-semantik, morfoloji, sintaktik⁷. Bu üsulları analitik, sintetik və semantik olmaqla üç qrupda birləşdirənlər də olmuşdur⁸. Orxon abidələrində söz yaradıcılığının

³ Садвакасов, Г. Язык уйгуров Ферганской долины / Г.Садвакасов. – Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, – 1976. – с.91, 93.

⁴ Akalın, Ş.H. Türkçede söz yapımı yolları ve sözlükselleşme // XI. Milli Türkoğlu Kongresi bildirileri, – İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kùltür Yayınları, – 11-13 Kasım, – c. 1. – 2014. – s.833.

⁵ Ишкилдина, З.К. Лексико-семантическое словообразование в русском и башкирском языках // – Мир науки, культуры, образования, – 2014. № 2 (45), – с. 238.

⁶ Rəcəbli, Ə. Göytürk dilinin leksikası / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2004. – s.149.

⁷ Məmmədov, A. Tarixi yaddaş milli dil güzgüsündə (Qədim türk abidələrinin leksikası və Azərbaycan dili) / A.Məmmədov. – Bakı: ADMİU-nun nəşriyyatı, – 2015. – s.157-185.

⁸ Kupayeva, A. Word-formation system of Orkhon Old Turkic manuscripts // – International Journal of Central Asian Studies, – 2013. vol. 17, – pp.6.

fonetik üsulunun mövcudluğu mübahisə doğurur. A.N.Kononov⁹ və Ə.Rəcəbli¹⁰ fonetik yolla söz yaradıcılığına nümunə göstərdiyi sözlər ya sonrakı dövrlərə aiddir, ya da fonetik yox, morfoloji üsulun məhsulu hesab oluna bilər. Orxon abidələrinin lüğət tərkibində baş verən və nəticəsi abidələrin özündə əks olunmuş fonetik yolla söz yaradıcılığına təsadüf olunmur.

Dissertasiyada Orxon abidələrində söz yaradıcılığının 4 üsulu müəyyənləşdirilmişdir: 1) leksik-semantik; 2) morfoloji-sintaktik; 3) morfoloji; 4) sintaktik. Burada söz yaradıcılığı dedikdə dildə mövcud olan sözlərdə baş verən daxili və xarici dəyişikliklər nəticəsində yeni sözlərin yaradılması nəzərdə tutulur, başqa dillərdən söz alma, köhnəlmiş sözlərin dirçəldilməsi, dialekt sözlərinin ədəbi dilə keçməsi kimi proseslər söz yaradıcılığına daxil edilmir.

“Orxon abidələrində söz yaradıcılığının leksik-semantik, morfoloji-sintaktik və sintaktik üsulları” adlanan ikinci fəsil üç yarım fəsildən ibarətdir.

Türk dillərində **leksik-semantik üsul** az öyrənilmişdir. Bu üsul sözdə baş verən daxili məna dəyişmələri nəticəsində omonimlərin əmələ gəlməsinə əsaslanır. Dissertasiyada söz yaradıcılığının leksik-semantik üsulunun öyrənilməsinə sinxronik cəhətdən yanaşılmış, nəticəsi Orxon abidələrində öz əksini tapmış məna dəyişmələri nəzərdən keçirilmişdir. Leksik-semantik üsulun əsasında duran məna dəyişmələrinin müxtəlif növləri var: məna genişlənməsi və daralması, metafora və metonimiya, məna yaxşılaşması və pisləşməsi. Abidələrdə leksik-semantik üsulla meydana çıxmış sözlərə aşağıdakıları aid etmək olar: *Tenri* “göy, səma” – “Tanrı, Allah”; *kara* “qara” – “xalq, qara camaat”, *kör-* “görmək”, *baxmaq* – “təbə olmaq, itaət etmək”, *kün* “Günəş” – “gün”, *kıs-* “sıxışdırmaq”, “qalib gəlmək”, “məcbur etmək” – “qısaltmaq, azaltmaq” (*kısğa* “qısa”) və s.

⁹ Кононов, А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.) / А.Н.Кононов. – Ленинград: Наука, – 1980. – с.103-104.

¹⁰ Rəcəbli, Ə. Göytürk dilinin leksikası / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2004. – s.152, 155.

Omonimlərin əmələ gəlməsi uzun və mürəkkəb prosesdir. Abidələrdə belə sözlərin mövcudluğu təsdiqləyir ki, onların yazıldığı dövrə qədər türk dili zəngin inkişaf yolu keçmişdir. Orxon abidələri yeni yaranmaqda olan bir dilin nümunələri deyil, müəyyən tarixə malik dilin dövrümüzə qədər çatmış ilk yazılı mənbələrindəndir.

İkinci yarımfəsil **“Morfoloji-sintaktik yolla söz yaradıcılığı, yaxud konversiya”** adlanır. Bu üsul sözün heç bir xüsusi leksik şəkilçi qəbul etmədən bir nitq hissəsindən başqasına keçməsidir. Konversiyanın söz yaradıcılığı prosesi, yoxsa sintaktik hadisə olması mübahisəlidir. Onun iki növünü fərqləndirmək lazımdır: daimi (tam) və təsadüfi (natamam). Birincidə söz aid olduğu nitq hissəsini dəyişir və yeni mövqedə daimi işlənmə hüququ qazanır, ikincidə söz yalnız bir neçə nümunədə yeni mövqedə işlənir, lakin yeni nitq hissəsinə tam keçmir. Birinci proses söz yaradıcılığı prosesidir və onu *morfoloji-sintaktik üsul* adlandırmaq olar. İkinci proses isə söz yaradıcılığına aid deyil, çünki burada yeni bir söz meydana çıxmır.

Konversiyanın bir neçə növü var: substantivləşmə (isimləşmə), adyektivləşmə (sifətləşmə), adverbiallaşma (zərfləşmə), pronominallaşma (əvəzlilikləşmə), verballaşma (feilləşmə), köməkçi nitq hissələrinə çevrilmə.

Substantivləşmə (isimləşmə) türk dillərində geniş yayılmışdır. Orxon abidələrində bu hadisəyə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: *kara* “qara” – “xalq, qara camaat”, *sünjüs* “döyüş, müharibə” – “döyüşmək, vuruşmaq”, *üləsik* “hissə” və s. **Adverbiallaşma (zərfləşmə)** Orxon abidələrinin dilində yayılmışdır: *ilgəri* “irəli”, *üzə* “yuxarıda”, *kiçig* “az, azacıq”, *buşsız* “dərdsiz”, *yana* “yənə”, *tükəti* “bütünlüklə”, *başlayı* “əvvəl” və s. Bu üsulun geniş yayılmasının səbəbi zərfin digər əsas nitq hissələrinə nəzərən sonradan meydana çıxmasıdır. Orxon abidələrində **verballaşmaya (feilləşməyə)** aşağıdakı sözləri nümunə göstərmək olar: *aç* “ac” – “acmaq”, *bədiz* “bəzək” – “bəzəmək”, *yağı* “düşmən” – “düşmənləşmək”, *karı* “qoca” – “qocalmaq”.

Köməkçi nitq hissələrinə keçid. Türk dillərində köməkçi nitq hissələri daha sonra meydana çıxmışdır. Bunu həmin nitq hissələrinə daxil olan türk mənşəli sözlərin azlığı, eləcə də köməkçi

nitq hissələrinin əksəriyyətinin əsas nitq hissələrinin köməkçi nitq hissələrinə keçidi nəticəsində meydana çıxması da təsdiq edir: 1) Qoşmalasma: *kudı* “aşağı”, *sayu* “boyu, hər tərəfə”, *təgi* “qədər, -dək”, *ötrü* “sonra”, *kisrə* “sonra”. Yarandıqları əsas nitq hissəsi hansı halda olan sözü idarə edirsə, qoşmalar da həmin halda olan sözlərlə işlənir. 2) Bağlayıcılama: *azu* “yoxsa”, *udu* “ardınca, sonra”, *ulayu* “ardınca, sonra”.

Leksik-semantik və morfoloji-sintaktik üsullar Orxon abidələrində morfoloji üsulla müqayisədə az məhsuldardır. Bunun səbəbi türk dillərinin aqlütinativ quruluşu, şəkilçilərlə söz yaradıcılığı imkanlarının genişliyidir.

Üçüncü yarımfəsil **söz yaradıcılığının sintaktik üsuluna** həsr olunmuşdur. Orxon abidələrinin dilində mürəkkəb sözlərin sayı müasir türk dillərinə nəzərən azdır. Burada tam formalaşmamış birləşmələrin mürəkkəb söz kimi qeyd olunması müşahidə olunur: *Şantun yazı, tokuz oğuz*¹¹, *örün kümüs* “parlaq gümüş”, *ağ at, Kara köl* və s.¹². Mürəkkəb sözlər fonetik, qrammatik və leksik cəhətdən formalaşmış olmalıdır.

Orxon abidələrində həqiqi mürəkkəb söz sayıla biləcək yalnız bir neçə nümunə var: a) *Eltəbər* “vəzifə adı”: *el* “dövlət, xalq” + *təbər* (*təb-/teb-* “itələmək, irəli aparmaq, hücum etmək, qəti hərəkət etmək”): “xalqı, dövləti irəli aparan”; b) *Eltəris/İltəris*: *el* “dövlət” + *təris-* (*tər-* “toplamaq”): “xalqı toplayan, birləşdirən”; c) *İlbilgə*: *el/il* + *bilgə* “müdrək”; ç) *Eletmis*: *el/il* + *etmis* (*et-* “qurmaq, yaratmaq”): “dövlət qurmuş”; d) *küntüz* “gündüz”: *kün* “gün” + *tüz* “düz”: “günəşin düz düşdüyü, təpədə olduğu vaxt”, “günün ortası”.

Abidələrdə elə birləşmələr də var ki, mürəkkəb sözlə ortaq xüsusiyyətlərə malik olsa da, tam formalaşmış leksik vahid kimi qəbul oluna bilməz:

¹¹ Şükürlü, Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili / Ə.Şükürlü. – Bakı: Maarif, – 1993. – s.83-83.

¹² Məmmədov, A. Tarixi yaddaş milli dil güzgüsündə (Qədim türk abidələrinin leksikası və Azərbaycan dili) / A.Məmmədov. – Bakı: ADMİU-nun nəşriyyatı, – 2015. – s.182.

1) Qoşa sözlər mənanı qüvvətləndirmək, artırmaq məqsədilə eyni, yaxud oxşar formalı, eyni, yaxın, əks mənalı sözlərin birləşməsi ilə qurulur: *ilin törüsün* “dövlətini, qanununu”; *ebin barkın* “ev-eşiyini”; *itdim yaratdım* “düzəltdim, yaratdım”. Bəzən tərəflər *-lı* şəkilçisi qəbul edir: *...inili-eçili* kişsürtüğün üçün... (KT § 6) “kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-birinə qarşı qoyduğu üçün...”. Orxon abidələrində belə birləşmələrin hər iki tərəfi qrammatik cəhətdən dəyişə bilir və tərəflərin qəbul etdiyi qrammatik şəkilçilər funksiyasını qoruyub saxlayır, ancaq mürəkkəb sözlərin komponentlərinin həmin leksik vahid yaranmadan əvvəl qəbul etdiyi qrammatik şəkilçi funksiyasını itirib mürəkkəb sözün tərkibindəki səsə çevrilir. Orxon abidələrində eyni birləşmə bir yerdə ayırma (:) işarəsi ilə, başqa yerdə isə həmin işarə olmadan yazılır.

2) Mürəkkəb adlar: *Eletmis Yabğu*, *Şantun yazı* “Şantun çölü”, *Yinçü ügüz* “İnci çayı”. Bunların bir qismini mürəkkəb söz kimi qəbul etmək olar: a) *Besbalık*; b) *Təmirkapığ*; c) *Karakum*.

3) Say birləşmələri: *tokuz yigirmi* “on doqquz”, *otuz artuکی bir* “otuz bir”, *eki-üç biη* “iki-üç min”, *səkiζ on* “səksən”. Say birləşmələri dil vahidi deyil, dildə hazır şəkildə mövcud olmur, danışq prosesində əmələ gəlir.

4) Mürəkkəb feillər. Türkoloji dilçilikdə ən çox mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Türk dillərində mürəkkəb feil olmadığını göstərən dilçilər var: T.Hacıyev və E.Əzizov¹³, Y.Seyidov¹⁴, Ə.Rəcəbli¹⁵ və b. Orxon abidələrinin dilində həqiqi mürəkkəb feil adlandırılıla biləcək sözlərin olmadığını görürük. Tədqiqatçıların mürəkkəb feil adlandırdığı leksik vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

¹³ Hacıyev, T.İ. Azərbaycan dilində mürəkkəb fel məsələsinə dair / T.İ.Hacıyev, E.İ.Əzizov. // Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqatlar, – Bakı: – 1988, – s.8.

¹⁴ Seyidov, Y. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Morfologiya / Y.Seyidov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2006, – s.103.

¹⁵ Раджабли, А. Глаголообразование в языке Орхоно-Енисейских памятников / А.Раджабли. – Баку: Нурлан, – 2009, – s.148.

a) Tərkibi feillər: *yok bol-* “yox olmaq”; *bay kıl-* “varlandırmaq”, *üküş kıl-* “çoxaltmaq”. Bunları mürəkkəb sözlərdən fərqləndirən xüsusiyyət ikinci tərəfin müstəqil mənaya malik olmamasıdır. Burada əsas mənanın ifadəçisi birinci tərəfdir, ikinci tərəf birinci tərəfdəki adı feilləşdirməyə xidmət edir, bir növ şəkilçi vəzifəsi yerinə yetirir. Köməkçi feili hər hansı bir ada əlavə etmək olar, burada heç bir məhdudiyyət yoxdur. Birinci tərəf müstəqil təyinə malik ola bilər.

b) Analitik feil formaları: *tuta bir-* “tutmaq”, *iti bir-* “yaratmaq”; *ıçğınu ıd-* “itirib getmək”. Əgər isim+feil tipli birləşmələrdə köməkçi feil leksik şəkilçiyə yaxındırsa, feil+feil tipli birləşmələrdə bu yaxınlıq qrammatik şəkilçi ilədir. Mürəkkəb sözün söz yaradıcılığı prosesinin məhsulu hesab ediriksə, onda bu – iki sözün birləşməsi yeni leksik vahid yaratmalıdır. Sözün eyni nitq hissəsi daxilində bir kateqoriyadan digərinə keçməsi isə yeni bir leksik vahidin yaranması deyil.

c) Daxili obyektli feillər eyni kökdən olan adla feilin birləşməsidir: *bitig biti-* “yazını yazmaq”; *sü sülə-* “qoşun çəkmək”. Orxon abidələrində belə birləşmələrdə birinci tərəfin təyini ola bilər ki, bu da onun müstəqiliyini göstərir.

ç) Frazеoloji birləşmələr: *ot sub kıl-* “ayırmaq”, *teğri, yir bulğakın üçün* “göylə yer qarışdığı üçün”, *tün katdımız* “gecəni gündüzə qatdıq”. Frazеoloji birləşmələr nitqə hazır şəkildə daxil olur, ancaq tərəfləri arasında sintaktik əlaqələr canlıdır. Tərəflər arasına söz daxil olur, tərəflərdən biri başqa sözlə əvəzlənir.

Orxon abidələrində mürəkkəb sözlərin az, düzəltmə sözlərin çox olması təsdiq edir ki, türk dillərində morfoloji yolla söz yaradıcılığı ilkindir. Bəzi tədqiqatçıların yazdığının əksinə olaraq heç də bütün şəkilçilər müstəqil sözlərdən yaranmamışdır. Orxon abidələrində əsl mürəkkəb söz kimi qəbul edilə biləcək sözlərin əksəriyyəti xüsusi isimlərdir. Bunun səbəbi abidələrin dilində söz yaradıcılığının sintaktik üsulunun məhsuldar olmaması və xüsusi isimlərin yaranma qanunauyğunluqlarının digər sözlərdən fərqli olmasıdır.

Dissertasiyanın III fəslə “**Orxon abidələrində söz yaradıcılığının morfoloji üsulu**” adlanır. Morfoloji üsul türk dillərində söz yaradıcılığının ən məhsuldar üsulu olub, sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yeni sözlərin düzəldilməsinə əsaslanır. Bu fəsil iki yarım-fəsilə ibarətdir. Birinci yarım-fəsil ad düzəldən şəkilçilərə həsr olunmuşdur. Bu şəkilçilər özləri də iki qrupa bölünür: addan ad düzəldən şəkilçilər və feildən ad ad düzəldən şəkilçilər.

Addan ad düzəldən şəkilçilər arasında öz məhsuldarlığı ilə seçilənlərdən biri isimdən peşə mənalı isim düzəldən **-çı/-çi** şəkilçisidir: *yerçi* “bələdçi”, *yağıcı* “sərkərdə”, *bədizçi* “nəqqaş”, *tamğaçı* “damğanı qoruyan” və s.

Orxon abidələrinin dilində **-lık/-lik/-luk/-lük** şəkilçisi “əsasda ifadə olunan üçün nəzərdə tutulmuş, əsasda ifadə olunana uyğun” mənası yaradır: *bəglik* “bəy olmağa layiq”, *özlük* “yarışçı, cins (at)” – öz “əsas, öz”, yaxud *öziş* “yarış”¹⁶.

-lık və **-lığ** şəkilçiləri arasında müəyyən yaxınlıq görünür. Belə bir fikir var ki, **-lık** və **-lığ** şəkilçilərinin ilkin mənası sahiblik olmuş, **-lık** şəkilçisinin mücərrəd ümumilik mənası sonralar meydana çıxmışdır. Güman etmək olar ki, bunlardan biri feildən ad düzəldən **-ık**, digəri isə **-ığ** şəkilçisi ilə meydana çıxmışdır. **-ık** və **-ığ** şəkilçilərinin tam diferensiaslaşmaması, onların əsasında meydana çıxmış **-lık** və **-lığ** şəkilçilərinin də oxşar xüsusiyyətə malik olmasına şərait yaratmışdır. **-lık** şəkilçisinin birinci elementi addan feil düzəldən **-la** şəkilçisidir və o özü də iki elementdən ibarətdir: **-l** + **-a**. **-l** elementi **-lığ~lı**, **-lar**, **-la** şəkilçilərinin, **-la** qoşmasının tərkibində də var və topluluq, sahiblik bildirir.

Orxon abidələrində ad düzəldən şəkilçilərin bir qismi sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər arasında orta mövqe tutur. Həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçilərin xüsusiyyətlərini daşdığından bunları qəti şəkildə nə sözdüzəldici, nə də sözdəyişdirici şəkilçilərə aid etmək olmur. Bunlara **-ki**, **-sız**, **-lığ**, **-ça** kimi şəkilçiləri misal göstərmək olar.

¹⁶ Həsənli-Qəribova, Ş. XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikası / Ş.Həsənli-Qəribova. – Bakı: Avropa, – 2015. – s.102.

-kı/-ki/-ku/-kü/-ğı/-gi/-ğu/-gü şəkilçisi aidlik şəkilçisi adlandırılır. Monqol və tunqus-mancur dilləri üçün də səciyyəvidir, V.Kotviç onu “ümumaltay mənsubiyyət şəkilçisi” adlandırmışdır¹⁷. Türk dillərinin qədim dövründə *-ki* şəkilçisinin funksiyalarının daha geniş olmuş, o, bir çox hal formaları ilə işlənmiş, söz birləşmələrinə də artırılmışdır: 1. Adlıq hal: *tabğaçğı* “Çindəki”, *çölgi* “çöllü, çöldəki”, *ilki* “ilk” – *il* “əvvəl, irəli”, *edgü* “yaxşı” – *ed-ez* “əşya, var-dövlət”. Müasir türk dillərindən fərqli olaraq, *-ki* şəkilçisi Orxon abidələrində yer bildirən sözlərin də adlıq hal forması ilə işlənmişdir. 2. Yönlük hal: *bəriyəki* “cənubdakı”, *kuriyaki* “qərbdəki”, *yırayaku* “şimaldakı”. 3. Yerlik hal: *balıkdaki* “şəhərdəki”, *tağdaki* “dağdakı”. 4. *-ra/-rə* və *-ru/-rü* şəkilçili sözlər (yönlük-yerlik və yönəltmə-istiqlalət halı): *ıçrəki* “içəridəki”, *öyrəki* “öndəki”. Söz birləşmələri ilə də işlənmişdir: *tört bulundaki* “dörd tərəfdəki”, *anta yerüki* “o yerdəki”, *nəñ yerdəki* “nə yerdəki”. *-ki* şəkilçisi yalnız adlıq hallı sözlərə artırıldıqda əsl sözdüzəldici şəkilçi kimi çıxış edir, çünki məna məhdudiyyəti ilə qarşılaşır və müasir türk dillərində yalnız zaman bildirən sözlərə artırılır.

-lığ/-lig şəkilçisinin məhsuldarlığı və demək olar ki, məhdudiyyət olmadan bütün isimlərə artırılıb bilməsi onu qrammatik şəkilçilərə yaxınlaşdırır. Sahiblik şəkilçisi də adlandırılır: *ərklig* “güclü, müstəqil”, *təblig* “hiyləgər”, *külig* “məşhur”, *künlig* “kənizli”, *ellig* “dövlətli” və s. Fikrimizcə, *-lığ* şəkilçisi isimdən feil düzəldən *-la* və feildən sifət düzəldən *-ığ* şəkilçilərinin birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. *-lığ>-lı* şəkilçili sifətlər *-la* şəkilçili feillərin nəticəsini bildirir: *duzla-* – *duzlu*. *-lığ* şəkilçisində birgəlik, daha dəqiq desək, mövcudluq bildirən *-l* elementini görmək olar, o, *-lığ* morfemində ya birbaşa, ya da *-la* şəkilçisi vasitəsilə iştirak etmişdir.

Orxon abidələrinin dilində sözləri əlaqələndirmək üçün işlənən *-lı/-li* şəkilçisi də var: ...*inili-eçili* kınşürtüğün üçün *bəgli-bodunlığ* yonşurtukın üçün... (KT § 6) “...kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-birinə qarşı qaldırdığı üçün, bəylərlə xalqı bir-birinə düşmən etdiyi üçün...”. Qədim türk dilindəki *-lığ* və *-lı* şəkilçilərinin

¹⁷ Котвич, В. Исследование по алтайским языкам / В.Котвич. – Москва: Издательство иностранной литературы, – 1962. – с.117.

eyni mənbədən yarandığını, qədim variantın *-lığ* olduğunu, sonralar differensiallaşaraq bir məqamda *-lığ*, digər məqamda isə *-lı* şəklində sabitləşdiyini güman etmək olar.

-sız/-siz şəkilçisi yoxluq şəkilçisi də adlandırılır. Bu şəkilçinin çox məhsuldar olması bəzən qrammatik şəkilçi kimi qəbul olunmasına şərait yaratmışdır: *tüzsiz* “düz olmayan”, *keçidsiz* “keçidsiz”, *kərgəksiz* “lazım olandan çox”, *aşsız* “yeməksiz”, *buşsız* “dərdsiz” və s. Bu şəkilçinin funksiyaları *-lığ* şəkilçisindən daha genişdir. *-sız* şəkilçili sözlər zərflik mövqeyində də işlənə bilər: *...buşsız* kəltür (T 48) “...saysız-hesabsız gətirdi”. N.A.Baskakova görə, *-sız* addan feil düzəldən *-sı* şəkilçisi və *-z* morfeminin birləşməsi əsasında meydana çıxmışdır¹⁸. Bu fikir məntiqə uyğundur, çünki *-sız* şəkilçili sifətlərlə *-sı* şəkilçili feillər arasında semantik uyğunluq var və *-z* formantı feildən ad düzəldir.

Addan ad düzəldən şəkilçilərə *teyrəkən* “tanrıyabənzər” sözündəki *-kən*, *yılsığ* “varlı” – **yıl* (*yılki* “var-dövlət”) sözündəki *-sığ*, *kızıl* “qırmızı” – *kız/kiz* “isti, od”, *yaşıl* “yaşıl” – *yaş* “yaşıl, cavan” sözlərindəki *-ıl* şəkilçilərini də əlavə etmək olar.

Türk dillərində zərf düzəldən şəkilçilər azdır. Zərflərin əksəriyyəti digər nitq hissələrinin zərflə çevrilməsi ilə meydana çıxmışdır. Orxon abidələrində əsas zərf düzəldən şəkilçi kimi *-tı/-ti/-dı/-di* şəkilçisini qeyd etmək olar: *edgüti* “yaxşıca”, *katığdı* “məhkəmə”, *ekinti* “ikinci, ikinci dəfə”, *amtı* “indi”, *yegdi* “daha yaxşı”, *yaraklığdı* “silahlı halda”. *-ça/-çə* morfemi də zərf düzəldən şəkilçi kimi qeyd olunur. Bu morfemlə bağlı fikirlər üç istiqamətdə inkişaf etmişdir: 1. *-ça* şəkilçi formasında olan qoşmadır, yaxud qoşmaya yaxındır. 2. *-ça* zərf və təqribi say düzəldən şəkilçidir. 3. *-ça* ismə məxsus qrammatik şəkilçidir: “bərabərlik hali”, “müqayisə-hüddud hali”. *-ça* morfeminin leksik şəkilçi olmasını şübhə altına alan bir cəhət də qrammatik şəkilçidən sonra işlənə bilməsidir: *könlünçə* “ürəyincə” (T 34). İşlənmə tezliyi sözdəyişdirici şəkilçilərə

¹⁸ Хабичев, М. Карачаево-балкарское именное словообразование / М.Хабичев. – Черкесск: Ставропольское Книжное Издательство Карачаево-Черкесское Отделение, – 1971. – с.253.

uyğundur: *bunça* “bu qədər”, *sınarça* “ikiqat”, *yüzçə* “yüzə qədər”, *örtçə* “od kimi”, *otça borça* “od-atəş kimi” və s.

Feildən ad düzəldən şəkilçilər arasında yalnız **-k/-ık/-ik/-uk/-ük** və **-ğ/-g/-ığ/-ig/-uğ/-üg** şəkilçiləri məhsuldardır: *bitig* “yazı”, *keçig* “keçid”, *süçig* “şirin”, *katığ* “məhkəm”, *kölik* “qoşqu heyvanı”, *ırak* “uzaq”, *yağuk* “yaxın”, *ıduk* “müqəddəs, göndərilmiş” və s. Bunların oxşar cəhəti həm isim, həm də sifət düzəltməsi, fərqi *-ığ* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərin müasir türk dillərində son samitini itirmiş formada, *-ık* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərin isə son samitini saxlayaraq işlənməsidir.

Sonrakı dövrlərin yazılı abidələrində və müasir türk dillərində məsdər və feili sifət göstəriciləri kimi işlənən şəkilçilər Orxon abidələrinin dilində söz yaradıcılığına xidmət etmişdir. Bu şəkilçilər, əslində, sözdüzəldici şəkilçilər olmuş, sonralar məhsuldarlığının artması nəticəsində eyni kateqoriyadan olan bütün sözlərə artırılmağa başlamış və sözdəyişdirici şəkilçiyə çevrilmişdir.

-ğan şəkilçisinin feili sifət və keçmiş zaman göstəricisi kimi işlənməsi cağatay dilinə aid mətnlərdən başlamışdır. Oğuz qrupunda isə bu şəkilçi feildən ad düzəldir. Orxon abidələrində aşağıdakı sözlərin düzəlməsində iştirak etmişdir: *kapağan* “tutan, fəth edən”, *tabığan* “dovşan” – *tauş-~tavuş-* “qaçmaq, tullanmaq”, *yarğan* “məhkəmədə sistemində vəzifə” – **yar-* “mühakimə etmək”. Feili sifət şəkilçisinə çevrilməsinin bir səbəbi də onun sözdüzəldici şəkilçi kimi də, əsasən, iş görəni şəxsi bildirməsidir.

-ğu/-gü şəkilçisi müasir özbək və uyğur dillərində, əsasən, feili sifət və hərəkət adları yaradır, oğuz, qıpçaq qrupu və Sibir türk dillərində söz yaradıcılığı vasitəsidir. Orxon abidələrində “hərəkəti yerinə yetirən şəxs” mənalı isimlər düzəldir: *kor(ı)ğu* “mühafizəçi”, *kürəğü* “üsyən etmiş, qaçaq” – *kürə-* “qaçmaq”, *karağu* “qarovul” – *kara-* “baxmaq”.

-mak şəkilçisi *-makçı* şəkilçisinin tərkibində işlənməmişdir: *armakçı* “yalançı” – *ar-* “aldatmaq”, *armak* “yalan”. *-mak* qədim və müasir türk dillərində bir çox sözdə sözdüzəldici funksiya daşıyır. Oğuz qrupu türk dillərində məsdər şəkilçisi kimi çıxış edir və bu funksiyanın meydana çıxması sonrakı dövrlərə aid edilir.

-ma/-mə şəkilçisi Orxon abidələrinin dilində yalnız bir söz düzəltmişdir: *yelmə* “kəşfiyyat dəstəsi” – *yel-* “çapmaq, sürətlə getmək”. Müasir türk dillərində sözdüzəldici funksiyasını qoruyub saxlamışdır. Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan dilində isə məsdərə yaxınlaşmışdır.

-ş/-ış/-iş/-uş/-üş şəkilçisi müasir dövrdə söz yaradıcılığının fəal elementinə çevrilmişdir. Orxon abidələrində *-ış* şəkilçili sözlərin çoxunun qarşılıq növ feillərlə eyniyyət təşkil etməsi və qarşılıqlı hərəkət prosesi mənası daşması belə bir ehtimalı meydana çıxarır ki, *-ış* əslən feilin qarşılıq növ göstəricisi olmuş, sonralar bu şəkilçini qəbul etmiş feillər ismə keçmişdir. Abidələrdə məhdud sayda sözdə işlənmişdir: *urus* “döyüş”, *sünüş* “döyüş”, *təgiş* “düşmənlə qarşılaşma”, *üküş* “çox” – **ük-* (*ükül-* “toplaşmaq”).

Orxon abidələrində feildən ad düzəldən az məhsuldar şəkilçilərə **-ı/-i** (*əgri* “əyri, hürgüclü” – *əgir-* “əymək”, *karı* “qoca” – *kar-* “qocalmaq”, *biriki* “birləşmiş”, *yazı* “çöl” – *yaz-* “açmaq, açılmaq”), **-ım** (*batım* “dərinlik”, *kedim* “geyim”, *barım* “mal-qara, var-dövlət”), **-z/-uz** (*uz* “sənət əsəri” – *u-* “bacarmaq”, *boğaz/boğuz* “boğaz”, *səmiş* “kök” – *sem-* “yedizdirilmək”, *baz* “asılı” – *ba-* “bağlamaq”), **-n/-ın** (*san* “say”, *kıyın* “cəza”, *kəlin* “gəlin”, *kalın* “qalın” – *kal-* “yüksəlmək”), **-ıl** (*kısıl* “dar dağ keçidi” – *kıs-* “sıxmaq”, **-ğa/-gə** (*tamğa* “möhr” – **tam-* “yanmaq” (*tamtur-* “yandırmaq”), *tamıt-* “yandırmaq”), *bilgə* “müdrək”, *kısğa* “qısa”) şəkilçilərini də misal göstərmək olar.

-ç şəkilçisi adətən **-nç** şəkilçisinin hissəsi kimi göstərilə də, nümunələrə diqqət yetirdikdə onların **-ç** şəkilçisi ilə qayıdış növ feillərdən düzəldiyini görürük: *bulğanç* “qarışıqlıq” – *bulğan-* “qarışmaq”, *tarkanç* “dağınıqlıq” – *tarkan-* “dağılmaq”, *ötünç* “xahiş” – *ötün-* “xahiş etmək” və s. **-çığ** şəkilçisi yalnız bir sözdə müşahidə olunur: *adınçığ* “xüsusi” – *adın-* “dəyişmək, düzəlmək”¹⁹.

Feildən ad düzəldən şəkilçiləri tərkibindəki birsəslil elementlərə görə belə qruplaşdırmaq olar: 1. **-ğ/-g**, **-k** elementi əsasında düzələnələr: **-ğ**, **-ığ**, **-k**, **-ık**, **-ğan**, **-ğu**, **-ğa**, **-ğak**. 2. **-m**

¹⁹ Древнетюркский словарь / Ред. В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев и др. – Ленинград: Наука, – 1969. – с.10.

elementi əsasında düzəllənlər: *-im, -ma, -mak, -man*. 3. *-ç* elementi əsasında düzəllənlər: *-ç, -çığ*.

İkinci yarım fəsil feil düzəldən şəkilçilərə həsr olunmuşdur. Bunlar iki qrupa bölünür: 1. addan feil düzəldən şəkilçilər; 2. feildən feil düzəldən şəkilçilər. Addan feil düzəldən şəkilçilərdən yalnız *-la* şəkilçisi məhsudardır. *-a, -sıra, -ik, -ad* şəkilçiləri az məhsuldar, *-ıl~al, -ar~ır, -rı* və *-dı* şəkilçiləri isə qeyri-məhsuldar şəkilçilərdir.

-a/-ə ən qədim sözdüzəldici şəkilçilərdəndir. Orxon abidələrində daha məhsuldar olmuş, sonralar işləkliyini itirmişdir: *sığita-* “ağlamaq”, *yasa-* “yaşamaq”, *yarlıka-* “xeyir-dua vermək”, *tilə-* “diləmək” və s. Bunun səbəbi *-la* şəkilçisinin daha geniş yayılmasıdır. *-a* qədim dövrlərə məxsus şəkilçi kimi təsirlilik-təsirsizliyə görə fərqlənməmiş, *-la* isə diferensiallaşmışdır və yalnız təsirli feil düzəldir, həmçinin *-n, -ş* şəkilçiləri ilə birləşərək təsirsiz feil düzəltməyə də xidmət edir. Bu da onun imkanlarının *-a* şəkilçisindən geniş olduğunu göstərir. *-la* şəkilçisinin funksiyasının genişlənməsini təsdiqləyən bir cəhət bu şəkilçinin əvvəllər ancaq isimlərə, müasir dövrdə isə digər nitq hissələrinə də artırılmasıdır.

Orxon abidələrində addan feil düzəldən ən məhsuldar şəkilçi *-la/-lə* morfemidir. A.N.Kononova görə, iki tərkib hissəsindən ibarətdir: komitativ şəkilçisi *-l+ -a*²⁰. Orxon abidələrində yalnız isimlərə əlavə olunmuşdur: *illə-* “dövlət qurmaq”, *öglə-* “məsləhətləşmək”, *sülə-* “qoşun çəkmək”, *kılıçla-* “qılıncla vurmaq”, *akunla-* “yürüş etmək”, *yığla-* “ağlamaq”, *başla-* “başçılıq etmək”, *kışla-* “qışlamaq” və s. *-la* şəkilçisi “əsasda ifadə olunan prosesi yerinə yetirmək”, “əsasda ifadə olunanla hərəkət etmək”, “əsasda ifadə olunanı qazandırmaq, vermək”, “əsasda ifadə olunan vaxtı müəyyən yerdə keçirmək”, “əsasda ifadə olunanı qurmaq, yaratmaq” kimi mənalar formalaşdırır. *-la/-lə* şəkilçisinin *-l* elementi (*-lığ, -lık, -la, -lar*) və addan feil düzəldən *-a* şəkilçisinin birləşməsindən düzəldiyini güman etmək olar.

-sıra/-sirə şəkilçili sözlər yalnız Kül tigin abidəsində işlənmişdir: *elsirə-* “elsizləşmək”, *kağansıra-* “xaqansızlaşmaq”,

²⁰ Кононов, А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.) / А.Н.Кононов. – Ленинград: Наука, – 1980. – с.116.

uruğsırat- “nəslini kəsmək”. Şəkilçi *-sır~-sız* yoxluq şəkilçisi və feil düzəldən *-a* şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Dilimizdə bu sözlərin qarşılıqlarında *-sız* şəkilçisinin olması bunu təsdiqləyir: *kağansıra*- *xaqansızlaşmaq*, *elsirə*- *dövlətsizləşmək*.

Orxon abidələrində addan feil düzəldən az məhsuldar şəkilçilər də var: *-ik/-ik* (*içik*- “təbə olmaq”, *tağık*- “dağa çıxmaq”, *birik*- “birləşmək”), *-ad/-əd* (*yokad*- “yox olmaq”, *küñəd*- “kəniz olmaq”, *başad*- “başçılıq etmək”, *buñad*- “qəmlənmək”), *-l* (*tüzəl*- “ararı düzəltmək”), *-r/-ir/-ar* (*ulğar*- “böyümək”: *uluğ* “böyük”, *ebir*- “ətrafında dolanmaq” – *eb* “ev”), *-dı* (*udı*- “yatmaq” – *u* “yuxu”), *-rı* (*yabrı*- “zəifləmək” – **yab* (*yabız* “zəif, pis”, *yablak* “pis”), *-ta* (*tokta*- “sakitləşmək” – *tok* “tox”), *-şur/-şür* (*yoñşur*- “dava salmaq” – *yoñ* “məbahisə, dava dalaş” (*yoña*- “böhtan atmaq”), *kiñşür*- “düşməni etmək” – *kīne* “inciklik, kəsülülük”²¹).

Türkoloji ədəbiyyatda feildən feil düzəldən şəkilçilər adı altında adətən feilin qrammatik məna növlərinin göstəriciləri öyrənilir: A. fon Qaben²², N.K.Dmitriyev²³, N.A.Baskakov²⁴, M.Ergin²⁵. Feilə məxsus qrammatik kateqoriyalar bəhsində də növ kateqoriyası təqdim olunur: E.V.Sevortyan²⁶, Y.Seyidov²⁷, M.Hüseynzadə²⁸. Bu şəkilçiləri sözdüzəldici və sözdəyişdirici

²¹ Türkmençe-Türkçe sözlük / Hazırlayanlar: T.Tekin, M.Ölmez, E.Ceylan vb. – Ankara: Simurg, – 1995. – s.410.

²² Gabain, A. von. Eski Türkçenin Grameri / Çeviren: Mehmet Akalın. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, – 1988, s.59-61.

²³ Дмитриев, Н.К. Грамматика башкирского языка / Н.К.Дмитриев. – Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, – 1948, s.179.

²⁴ Баскаков, Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология / Н.А.Баскаков. – Москва: Издательство Академии Наук СССР, – 1952, s.332-333.

²⁵ Ergin, M. Türk Dil Bilgisi / M.Ergin. – İstanbul: Bayrak, – 2013, s.200.

²⁶ Севортян, Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке: опыт сравнительного исследования / Э.В.Севортян. – Москва: Издательство восточной литературы, – 1962, с.455.

²⁷ Seyidov, Y. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Morfologiya / Y.Seyidov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2006, s.51, 312.

²⁸ Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya / M. Hüseynzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007, s.124.

şəkilçilərin sərhədində yerləşən morfemlər kimi də qəbul edirlər: Ə.Rəcəbli²⁹, M.Erdal³⁰. Orxon abidələrində və ümumiyyətlə qədim türk dilində feilin qrammatik mənə növlərinin və onları əmələ gətirən şəkilçilərin malik olduğu funksiyalar və işlənmə xüsusiyyətləri müasir türk dillərindəkindən fərqlənir: 1. Abidələrdə feili növ şəkilçiləri müasir dövrdəkinə nəzərən daha məhsuldardır. 2. Orxon abidələri və ümumiyyətlə qədim türk dilində növ kateqoriyası daha sistemlidir, tam paradigma təşkil edir. 3. Abidələrdə feilin eyni növü müxtəlif şəkilçilərlə yarana bilir: *kəlür-*, *kəltür-*. 4. Orxon abidələrində və eləcə də digər qədim türk yazılı abidələrində növ kateqoriyası göstəriciləri aid olduğu növün qrammatik mənasını ifadə edir, növ şəkilçisinin sözün leksik mənasını dəyişdirməsi halları azdır. Ona görə də abidələrdə növ şəkilçilərini sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər arasında orta mövqə tutan şəkilçilər hesab etmək olar.

Orxon abidələrində feilin aşağıdakı növ şəkilçiləri işlənmişdir: 1. **Məchul növ** (-l/-ıl və -n/-ın): *arıl-* “yorulmaq”, *basın-* “məğlub olmaq”, *kılın-* “yaradılmaq, təbiiyə olunmaq”; 2. **Qayıdış növ** (-n/-ın və -l/-ıl): *təlin-* “deşilmək”, *alkın-* “zəifləmək”, *yaratın-* “yaradılmaq”, *tiril-* “toplaşmaq”. 3. **İcbar növ** (-t/-it, -z/-ız, -r, -tir, -tız): *bitit-* “yazdırmaq”, *tutız-* “tutdurmaq”, *yaratur-* “yaratdırmaq”, *altız-* “aldırmaq”. Bəzən təsirsiz feillər təsirliyə çevrilir: *əmgət-* “əzab vermək”, *uruğsırat-* “nəslini kəsmək”, *ertür-* “keçirmək”, *təgür-* “çatdırmaq”, *sökür-* “diz çökdürmək”. 4. **Qarşılıq-birgəlik növ** (-ş/-ış): *sözləş-* “danışmaq”, *kabış-* “birləşmək”, *kaçış-* “qaçışmaq”, *kamaş-* “zəifləmək” – *kama-* “qamaşmaq, zəifləmək”³¹.

Türk dillərində növ kateqoriyasının sonradan meydana çıxması ilə bağlı fikirlər olsa da, Orxon abidələri və digər qədim türk yazılarının dilində növ kateqoriyasının sistemli olması belə bir

²⁹ Раджабли, А. Глаголообразование в языке Орхоно-Енисейских памятников / А.Раджабли. – Баку: Нурлан, – 2009, с.150.

³⁰ Erdal, M. Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon / M.Erdal. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, – 1991, pp.30.

³¹ Этимологический словарь тюркских языков: [в 7-х томах] / Москва: Индрик, – т.6. – 2000. – с.242.

ehtimalı meydana çıxarır ki, növ şəkilçiləri əvvəllər sözdəyişdirici, sonralar sözdüzəldici şəkilçilərə yaxın olmuşdur.

Orxon abidələrində feildən feil düzəldən *-ık* və *-d* şəkilçilərinin vəzifəsi feilin mənasını qüvvətləndirmək, intensivlik bildirməkdir: *basık*- “basmaq”, “məğlub olmaq”, *alk*- “zəiflətmək” (*alkın*- “məhv olmaq”) – *al*- “zəifləmək, pisləşmək” (*alığ* “pis”³²); *ıd*- “göndərmək” – *ı*- “göndərmək”, *tokıd*- “vurmaq, məğlub etmək”, *tod*- “doymaq” – *to*-, *tok* “tox”, *kod*- “qoymaq” – *ko*- “qoymaq”.

Nümunələrdən görünür ki, Orxon abidələrinin dilində morfoloji üsul çox məhsuldar olmuşdur. Addan ad düzəldən şəkilçilər həm sayına, həm işləkliyinə görə seçilir. Feildən ad düzəldən şəkilçilər sayca çox olsa da, az məhsuldardır. Addan feil düzəldən şəkilçilərin əksəriyyəti qeyri-məhsuldardır. Feildən feil düzəldən şəkilçilər həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçi xüsusiyyəti daşıyır.

Dissertasiyanın məzmunu ilə bağlı əsas **nəticələr** bunlardır:

1. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Orxon abidələrinin dilində söz yaradıcılığının dörd əsas üsulundan istifadə edilmişdir: a) leksik-semantik üsul; b) morfoloji-sintaktik üsul; c) morfoloji üsul; ç) sintaktik üsul. Orxon abidələrinin dilində fonetik yolla söz yaradıcılığına təsadüf edilmir.

2. Orxon abidələrinin dilində leksik-semantik üsulla meydana çıxmış sözlərə təsadüf olunur: *teŋri* “göy, səma” — “Tanrı, Allah”, *kara* “qara” — “qara camaat, aşağı təbəqə”, *kör*- “görmək, baxmaq” — “təbə olmaq”, *ay* “Ay (göy cismi)” — “ay (zaman vahidi)” və s. Bu tipli omonimlərin formalaşmasının uzun tarixi inkişaf prosesi tələb etməsinə əsasən demək olar ki, Orxon abidələrinin yazılmasına qədər qədim türk dili uzun inkişaf yolu keçmiş, artıq formalaşmış və təkmilləşmiş şəkildə abidələrdə öz əksini tapmışdır.

3. Orxon abidələrində söz yaradıcılığının morfoloji-sintaktik üsulundan, başqa sözlə, konversiyanın daimi formasından istifadə olunmuşdur: *kara* “xalq, aşağı təbəqə”, *süñüs* “döyüş, müharibə” (isimləşmə), *kiçig* “az, azacıq”, *subsız* “susuz”, *yana* “yenə”, *kop*

³² Erdal, M. Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon / M.Erdal. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, – 1991. – pp.645.

“tamamilə” (zərfləşmə), *aç-* “acmaq”, *karı-* “qocalmaq”, *bediz-* “bəzəmək” (feilləşmə), *kudı* “aşağı”, *ötrü* “sonra” (qoşmalaşma), *ulayu* “əlavə olaraq” (bağlayıcılaşma) və s.

4. Orxon abidələrinin dilində əsl mürəkkəb sözlərin sayı azdır. Müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən mürəkkəb söz kimi təqdim olunan konstruksiyalar bir leksik vahid kimi tam formalaşmamışdır: qoşa sözlər, mürəkkəb adlar, say birləşmələri, “mürəkkəb feillər” (tərkibi feillər, analitik feil formaları, daxili obyektli feillər, frazeoloji birləşmələr).

5. Orxon abidələrinin dilində və ümumiyyətlə qədim türk dilində mürəkkəb sözlərin azlığı belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, türk dillərində sintaktik üsul sonradan inkişaf etmişdir. Bu da şəkilçi morfemlərin mürəkkəb sözlərin bir tərəfinin şəkilçiləşməsi yolu ilə meydana çıxması fikrini sual altında qoyur, çünki qədim yazılı abidələrdə şəkilçi morfemlərin sayı çox olmasına baxmayaraq, mürəkkəb sözlərə yalnız bir neçə nümunə vermək olar.

6. Orxon abidələrində işlənmiş sözdüzəldici şəkilçilərin bir qismi sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər arasında orta mövqe tutur, hər iki qrupa aid xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Bunlar sözdəyişdirici şəkilçilər kimi çox işlək olur, müəyyən qrammatik kateqoriya mənası formalaşdırır, eləcə də sözdüzəldici şəkilçilər kimi sözün leksik mənasını dəyişdirir.

7. Addan ad düzəldən *-ki* şəkilçisinin Orxon abidələrindəki funksiyası müasir türk dillərindəkindən fərqlənir. Burada həmin şəkilçi adlıq, yönlük, yerlik hallarla, həmçinin *-ra* şəkilçisi qəbul etmiş sözlərlə işlənir. Yalnız zaman bildirən *yox*, həm də yer bildirən sözlərin adlıq hal formalarına artırılır.

8. Feildən ad düzəldən şəkilçilər içində yalnız *-ğ/-ığ*, *-k/-ık* şəkilçisi məhsuldardır. Bəzən ayrı-ayrı şəkilçilər kimi göstərilə də, həm forma, həm də funksiya oxşarlığı onları eyni şəkilçinin variantı hesab etməyə imkan verir.

9. Orxon abidələrində feildən ad düzəldən *-ış* şəkilçisi ilə düzəlmiş yalnız bir neçə sözə təsadüf olunur ki, onların da əksəriyyəti qarşılıq növ feillərlə omonimdir və qarşılıqlı hərəkət prosesinin adını bildirir. Buradan çıxış edərək, demək olar ki, feildən

ad düzəldən *-ıŝ* şəkilçisi qarşılıq növdə olan feillərin ismə çevrilməsi və onlardakı şəkilçinin analoji olaraq başqa feillərə də artırılma imkanı qazanması ilə meydana çıxmışdır.

10. Orxon abidələrində feildən ad düzəldən şəkilçilərin bir hissəsi müasir türk dillərində feilin təsriflənməyən formalarının göstəricisi kimi çıxış edir: *-ğan, -ğu, -mak, -ma*.

11. Orxon abidələrində addan feil düzəldən *-a/-ə* şəkilçisinə kifayət qədər nümunə vermək olar, halbuki müasir türk dilləri üçün bu şəkilçi arxaik hesab olunur. Bunu *-a/-ə* ilə yaxın funksiya daşıyan *-la/-lə* şəkilçisinin imkanlarının genişlənməsi ilə izah etmək olar.

12. Feillərin qrammatik məna növlərinin şəkilçilərini qəbul etmiş sözlərin təhlili qədim türk dilində onların sözdəyişdirici şəkilçilərə məxsus xüsusiyyətlərinin daha güclü olduğunu söyləməyə imkan verir. Burada növ şəkilçiləri daha sistemlidir və eyni bir sözün, demək olar ki, bütün növ formaları yaradıla bilər.

13. Feildən feil düzəldən şəkilçilərin bəziləri növ kateqoriyasından kənara çıxır: *-k, -ık* və *-d, -id*. Bu şəkilçilər addan feil düzəldən *-ık, -ad* şəkilçiləri ilə oxşar formaya malikdir.

14. Bəzi şəkilçilərin forma və funksiya oxşarlığı onların eyni sözdüzəldici element əsasında meydana çıxması ehtimalını yaradır. Bir neçə səsdən ibarət şəkilçilər birsəli formantların birləşməsi nəticəsində meydana çıxmış ola bilər: *-lığ, -lı, -lık, -la* şəkilçiləri *-l; -iğ, -ğu, -ğa* şəkilçiləri *-ğ; -ım, -ma, -mak* şəkilçiləri *-m; -la, -sıra, -al/-ıl, -ad, -ık* şəkilçiləri *-a/-ı* elementləri ilə.

15. Orxon abidələrindəki söz yaradıcılığı proseslərini nəzərdə keçirdikdə türk dillərinin göytürk dövründən sonrakı mərhələdə, eləcə də müasir türk dillərində işlənən bir çox sözdüzəldici şəkilçiye abidələrin dilində təsadüf olunmadığını görürük: kiçiltmə, əzizləmə (*-cıq, -cığaz, -ak*), hərəkətin azlığı, zəifliyi (*-msın, -sıra*), eynilik, birgəlik (*-daş, -dıç*) və s. Bunu bir tərəfdən həmin dövrdə də işlənmiş sözlərin bir qisminin abidələrdə qeydə alınmaması ilə izah etmək mümkündür ki, bu da abidələrin məzmun və say məhdudiyyəti ilə bağlıdır. Digər tərəfdən isə abidələrdə qeydə alınmamış sözdüzəldici şəkilçilərin müəyyən məna qruplarına aid olduğunu görürük ki, bu da belə deməyə imkan verir ki, həmin dövrdə bu mənaların ifadəsinə

ehtiyac olmamışdır, yaxud belə mənalardan istifadə sonrakı dövrlərdə genişlənmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Orxon abidələrinin dilində feil düzəldən -sıra/-sirə şəkilçisi və onun müasir türk dillərindəki omomorfemləri // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun əsərləri, – 2015. № 2, – s. 35-40.

2. Orxon abidələrinin dilində feildən ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər // Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş “Filologiyanın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları, – Bakı: BDU, – 7-8 may, – 2015. – s. 358-361.

3. Orxon abidələrində -l elementi ilə yaranmış leksik şəkilçilər // “Bəxtiyar Vahabzadə və Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: BDU, – 29 oktyabr, – 2015. – s. 413-416.

4. Orhon Yazıtlarının Söz Varlığının Oluşmasında Anlam Dəyişmələrinin Önemi // VIII Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, – Çanakkale, – 15-17 ekim, – 2015. – s. 106.

5. Orxon abidələrində leksik-semantik yolla söz yaradıcılığı // – Bakı: Journal of Qafqaz University, Philology and Pedagogy, – 2015. vol.3, № 2, – s. 158-167.

6. From Infinitives to Deverbial Nominals in the Language of Orkhon Inscriptions // – IOSR IJSS, – 2016. vol. 21, № 8, – pp. 17-21

7. Conversion as a word-formation process in Orkhon Inscriptions // 3rd Global Conference on Linguistics and Foreign Language Teaching (LINELT- 2015) Istanbul University, – Istanbul –16-18 November, – 2015. – s.57.

8. Orxon abidələrinin dilində *yab kökü və onun tarixi inkişafı // Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransı, – Bakı: Qafqaz Universiteti, – 29-30 aprel, – 2016. – s. 859-861.

9. Orxon abidələrinin dilində mürəkkəb sözlər // “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda VII

beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, – 3-5 may, – 2016. – s. 219-221.

10. Orxon abidələrinin dilindəki söz yaradıcılığı üsullarının təsnifi və onları ifadə edən terminlər // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2016. № 1, – s. 108-119.

11. Feilin təsriflənməyən formalarının şəkilçiləri söz yaradıcılığı vasitəsi kimi (Orxon abidələrinin dili əsasında) // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2016. № 6, – s. 49-57.

12. -ış şəkilçisinin Orxon abidələrindən müasir türk dillərinə qədər inkişafı // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2016. № 2, – s. 31-33.

13. Orxon abidələrində feildən ad düzəldən şəkilçilər və onların qarşılıqlı əlaqəsi // Tofiq Hacıyevin anadan olmasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan filologiyası: inkişafın yeni mərhələsi” mövzusunda Respublika elmi konfransı, – Bakı, – 2 noyabr, – 2016, – s.171-175.

14. Altay dillərində aidlik şəkilçisi -ki və onun Orxon abidələrindəki funksiyaları / “Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaqlar və yeni çağırışlar” mövzusunda Beynəlxalq Konfrans, – Bakı, – 14-15 noyabr, – 2016, – s.336-340.

15. Orxon abidələrində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər arasında münasibətlər (iki növ arasında keçid xarakteri daşıyan şəkilçilər) // – Bakı: Tədqiqatlar, – 2016. № 2, – s.48-52.

16. Orxon abidələrində feildən ad düzəldən şəkilçilərdə -g elementi // Bakı: Filologiya məsələləri, – 2016. № 9, – s.60-65.

17. Compound and pseudo-compound words in Orkhon Inscriptions // – Zeitschrift für die Welt der Türken, – 2016. № 8(3), – pp.347-367.

18. One-sound morphemic elements in the base of the derivational suffixes in Orkhon Inscriptions // – Journal of Language and Cultural Education, – 2017. № 5(1), – pp.200-218

19. Orhon yazıtlarında ara ekler // Türklük Bilimi Araştırmaları, – 2017. № 41, – s.25-47.

20. Orxon abidələrinin dilində zərflərin yaranma üsulları // – Bakı: Tədqiqatlar, – 2017. № 4, – s.146-155.

21. Orxon abidələrində konversiya ilə yaranmış köməkçi nitq hissələri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2017. № 4 (104), – s.20-22.

22. Orxon abidələrində addan və feildən feil düzəldən omonim şəkilçilər və onların genetik əlaqəsi // Akademik Ağamusa Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı, – 24-25 aprel, – 2017. – s.394-397.

23. Orxon Yazıtlarında çatı kavramından bağımsız olaraq fiilden fiil yapan ekler // IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, – Niğde, – 26-28 nisan, – 2017. – c.1. – s.107-112.

24. Feilin növ göstəriciləri və söz yaradıcılığı (Orxon abidələrinin dili əsasında) // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş VIII beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı, – 4-5 may, – 2017. – s.159-161.

25. The relationship between deverbal nominals and participles in Orkhon Inscriptions // – Russian Linguistic Bulletin, – 2018. № 2 (14), – s. 22-24

26. Conversion as a word-formation process in Orkhon inscriptions // – Baku: Journal of Baku Engineering University, – 2017. №1. – pp.24-36.

27. Orxon abidələrindəki söz yaradıcılığı proseslərinin tədqiqi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2018. № 8, – s. 147-154.

28. Orxon abidələri və “İrk bitig”də işlənmiş düzəltmə sifətlər // Ümummillilider Heydər Əliyevin 95 illiyinə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların II Beynəlxalq Elmi Konfransı, – Bakı: Bakı Mühəndislik Universiteti, – 27-28 aprel, – 2018. – s. 1029-1032.

29. Orxon abidələri və “İrk bitig”də işlənmiş düzəltmə isimlər // Ümummillilider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” IX Beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, – 3-4 may, – 2018. – s.139-141.

30. Yalnız Orxon abidələrində işlənmiş düzəltmə sözlər // Görkəmli türkoloq, professor Bəkir Çobanzadənin anadan olmasının 125 illik yubileyinə həsr olunmuş «Azərbaycan dili: dünən və bu

gün» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı, – 1-2 iyun, – 2018. – s.268-270.

31. Orhon yazıtlarındaki türemiş sözcüklerin Göktürk harfli Uygur yazıtlarına yansımaları // V Халықаралық түркі әлемі зерттеулері симпозиумы, – Almatı, – 11-13 oktyabr, – 2018. – s.18-22.

32. Orxon abidələrinin dilində söz yaradıcılığının morfoloji-sintaktik üsulu // – Bakı: Gənc tədqiqatçı, – 2018, № 1, – s. 222-231.

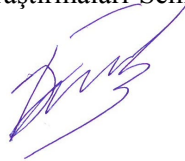
33. Orxon abidələrində addan feil düzəldən -ad/-əd şəkilçisi və onun müasir türk dillərindəki qarşılığı // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-cı ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransı, – Bakı: Bakı Mühəndislik Universiteti, 29-30 aprel 2019-cu il, s.983-986.

34. Orxon abidələri və müasir türk dillərində sözdüzəldici şəkilçilərdən istifadədə fərqlər // Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu, Bakı, – 13-15 iyun, – 2019. – s.19-24.

35. Orhon yazıtları və Divanü Lugat it-Türk'te sözcük yapımı: Eski yapılar ve yeni oluşumlar // XIV. Büyük Türk Dili Kurultayı, – Bakı, – 26-27 sentyabr, – 2019. – s.69-77.

36. Orxon və Yenisey abidələrindəki söz yaradıcılığına müqayisəli baxış // Gənc Alim və Mütəxəssislərin İkinci Beynəlxalq Elmi Konfransı, Fundamental və tətbiqi elmlərin müasir problemlərinin həllində multidissiplinar yanaşma, – Bakı, – 3-6 mart, – 2020, – s.383-385.

37. Orhon yazıtları və Oğuz dillərində tür dəyişirmə ilə olmuş zarf və edatlar // VII. Uluslararası Türk Dünyası Araşdırmaları Sempozyumu, – Niğde, – 20-23 Ekim, – 2020, – s.153-165.

Dissertasiyanın müdafiəsi 13 aprel 2021-ci il tarixində saat 14⁰⁰

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 12 mart 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 10.03.2021
Kağız formatı: 60x84 16\1
Həcm: 40 817 işarə
Tiraj: 100